

Славенко ТЕРЗИЋ
Историјски институт
Београд

КОНЗУЛАТ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ У БИТОЉУ (1889-1897)*

Апстракт: Делатност битољског конзулата била је саставни део шире и организоване акције Србије на јачању националног рада у Старој Србији и Македонији која је започела оснивањем Друштва Св. Саве (1886) и српских конзулата у Скопљу и Солуну (1887) а касније у Приштини и Битољу (1889). Главни творац српске националне стратегије према Старој Србији и Македонији био је познати научник Стојан Новаковић, у ово време посланик Србије у Цариграду (1886-1891). Српски конзулат у Битољу отворен је априла 1889. године. Први конзул био је Димитрије Боди, а вицеконзул Петар Манојловић. У овом раду донети су најважнији подаци из њихових извештаја са терена о приликама у Битољу и битољском вилајету, о активностима бугарске, грчке и румунске пропаганде као и о настојањима српске дипломатије да оснује српске црквено-школске општине, српске школе и отвори српске књижаре у битољском вилајету. Главна помоћ у овом послу очекивала се од Цариградске патријаршије, а ова није била спремна да чини било какве уступке без претходног договора влада у Београду и Атини о границама сфера утицаја у Македонији. Српски национални рад суочио се на терену са боље организованим радом балканских супарника, али и са отпором великих сила у првом реду аустроугарске и британске дипломатије. Ипак, прве године рада конзулата створиле су претпоставке за каснију живљу и успешнију српску просветно-културну и црквену активност међу српским и уопште македонским словенским становништвом.

Key Words: Serbia, Bitola, General Consulate, Macedonia, Novaković, Bodi, Patriarchy, Bulgaria, Greek.

Истраживање историје конзулата Србије у Битољу током скоро две и по деценије његовог рада представља несумњиво користан прилог историји спољне политике Србије, нарочито њене балканске националне и кул-

---

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Између европских узора и стереотипа: Српска национална интеграција 1804-1918*. (Ев. бр. 147036).

турне мисије. Она се крајем 19. и почетком 20. века суочила са јаком супарничком акцијом суседних народа и тешко докучивим вртлогом интереса великих сила. У овом раду се нарочито осветљавају прве године рада конзулата. Иако је српски национални рад у Старој Србији и Македонији постојао и пре Берлинског конгреса, бележећи нешто боље резултате крајем 60-тих и почетком 70-тих година (као што је оснивање Богословско-учитељске школе у Призрену 1871), систематично и плански пажња се према овим крајевима обраћа тек после крупних политичких промена које је донела Велика источна криза (1875-1878), пре свега аустроугарска окупација Босне и Херцеговине и увођење трупа у Пљевља, Прибој и Пријепоље. Од тог времена започиње и јачи научни интерес за ове земље. Уједињење Бугарске са Источном Румелијом и несрећни српско-бугарски рат (1885) представљали су нови велики изазов за будућност националог рада у Старој Србији и Македонији. Водећи политички људи у Србији, па и људи из науке, слабо су познавали народ и земљу старих српских државних културних и духовних средишта. Томе су доприносили и небрига и неразумевање значаја ових земаља доброг дела водећих политичара, њихова заокупљеност сопственим иметком, али и жестоки међустранички обрачуни и унутрашње трзавице које су биле препрека активнијој и јединственијој националној политици.

Од средине 80-тих година 19. века Србија је настојала да створи легалну основу за свој политички и просветно-културни рад у Турској, односно у Старој Србији и Македонији. Очекивало се да ће добар део просветно-културног рада ићи преко Друштва Св. Саве основаног 1886. године и преко Министарства просвете и црквених послова у коме је марта 1887. основано посебно Одељење за српске школе и цркве ван Србије. У пракси, међутим, највећи део ових послова водио је Стојан Новаковић, посланик Србије у Цариграду (1886-1891) преко новооснованих конзулата у Скопљу и Солуну (1887) и Приштини и Битољу (1889). Стога је и поменуто Одељење јуна 1889. премештено из Министарства просвете у Министарство иностраних дела – добивши назив Просветно-црквено одељење, односно Просветно-политичко одељење (ППО). Главни посао српских конзулата у Старој Србији и Македонији тицао се културно-просветних питања, при чему су у првом плану стајала четири задатка: отварања школа (налажење учитеља и уопште налажење агената за рад српске пропаганде); оснивање црквено-школских општина; отварање српских књижара и ширење српских књига, часописа и новина; школовање Македонаца у Србији (поред ђака из Старе Србије) за рад у Македонији и уопште рад међу тамо-

шњим становништвом на српској националној идеји.¹ Главни носилац и координатор целог овог посла био је Стојан Новаковић. Он је у пролеће 1887. отпочео припрему терена на Патријаршији ради добијања подршке за отварање српских школа и формирање црквено-школских општина. У Патријаршији су тврдили да је наложено митрополитима Грцима да помажу рад српских конзула и уопште српску просветну и културну активност у Турској. Српска влада је чак пружала сталну новчану помоћ Патријаршији у износу од 200 наполеона са препоруком да се та сума употреби за бољи надзор рада грчких владика у Македонији у погледу српских цркава и школа.

И српска и грчка дипломатија су много зазирале од повратка бугарских владика у скопљанску, охридску и велешку епархију, у којима су се налазили до 1876. године. Оснивање бугарске Егзархије (1870), чиме је наступила шизма у крилу Цариградске патријаршије, дало је велики полет бугарским националним аспирацијама на Балкану које су превазилазиле границе бугарског етничког простора. Границе које је касније, почетком 1878. предвиђао Сан-стефански мир између Русије и Турске, постале су опсесивна тежња више генерација потоњих бугарских политичара. Почетком октобра 1888. Стојан Новаковић је у разговору са Артин-пашом, заступником турског министра иностраних дела, скренуо пажњу да би постављање бугарских владика изазвало велико разочарење у Србији, а да би то за Турску значило губитак Македоније. У разговору са великим везиром Новаковић је рекао да Србија предпоставља „status quo свакој агитацији“ у Македонији, да се српска политика према Турској држи лојалности и да „смо ми свуда противни револуционарној политици“. Иако је Новаковић мислио да ће се цело питање свршити на новинарској кампањи, у чему се преварио, јер су бугарске владике Синесије и Теодосије стигле у Охрид и Скопље 1890. године, ипак је истакао да цела ова кампања може послужити Србији „као лепа опомена да је сад време да се најживље ради око свестраног старања о нашим интересима у Македонији“.² Занимљив је је-

¹ Јован М. Јовановић, *Владимир Карић као национални радник*, Владимир Карић – његов географски и национални рад, Београд 1929, 18-31; Славенко Терзић, *Србија и Грчка (1856-1903)*. Борба за Балкан, Београд 1992, 288-289; Михаило Војводић, *Владимир Карић и његово дело*, Историјски часопис XLIV (1997), Београд 1998, 273-279; Исти, *Рад «Друштва Светога Саве» 1886-1891*, Братство II, Београд 1998, 33-44; Исти, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд 1988.

² Архив Србије (даље: АС) Политичко одељење (даље: ПО), ф. V, дос. 3, пов. 722. Извештај Стојана Новаковића из Цариграда 2. октобра 1888. године (датиуми у тексту су по старом календару).

дан разговор Стојана Новаковића са аустроугарским послаником у Цариграду Каличеом о етнографским приликама у Македонији. На Каличеово питање о „етнографском положају“ у Македонији Новаковић је одговорио да, по строгој науци, „Македонци заузимају прелазну карику међу Србима и Бугарима, што значи да за даљу расправу куда ће се с њима, треба узети у рачун друге политичке, трговачке, историјске и географске обзире и да у томе Македонија личи на Малорусе, који тако стоје међу Русима и Пољацима и на Провансалце у јужној Француској који тако стоје међу Италијанима, Шпањолцима и Французима“.³ Увиђајући значај односа са Патријаршијом, а преко ње и са владом у Атини, Новаковић је искористио долазак Маврокордата, новог грчког посланика у Цариграду, у јесен 1889. године да са њим започне преговоре о утврђивању сфера интереса у Македонији.

I

У овако шароликом балканском политичком амбијенту, само назначеном у уводном делу овога текста започео је рад конзулат Краљевине Србије у Битољу. За првог конзула именован је Димитрије Боди (1850-1942) из познате београдске породице цинцарског порекла. Правничко образовање стекао је на Великој школи и на универзитетима у Лајпцигу, Берлину и Паризу. Од 1880. до 1885. обављао је дужност писара, секретара и отправника послова у српском представништву у Софији, да би се октобра 1886. поново вратио у бугарску престоницу. У Битољу се задржао од 1889. до 1895. године. Боди је допутовао у Битољ 9. априла 1889. године, заједно са вице-конзулом Петром Манојловићем, праћен са неколико жандармеријских коњаника које је послао битољски валија Халил-Рифат паша ради пратње од Градскога, преко Прилепа до Битоља. Дочек од стране битољског валије, Халил-Рифат паше, прошао је у знаку уобичајеног церемонијала, са добродошлицом и поздравном речи, поздравима од стране других конзула и „виђенијих становника“, пише Боди, „јер нам се овде од стране становништва особита пажња указује“.⁴

Битољски вилајет је, као и остали балкански, вилајети био позорница анархије и пометње, и поред настојања појединих представника власти да уведу ред. У свом првом извештају Боди је забележио да је битољски валија успео да стане на крај разбојништву и пљачки по друмовима и да ужива велики углед код хришћана, као и командант Битоља Фазли-па-

---

³ Исто, пов. 730. Извештај С. Новаковића из Цариграда од 8. октобра 1888.

⁴ АС, ПО, ф. II, дос. VII, пов. 333. Извештај Димитрија Бодија - Сави Грујићу, мин. инос. послова, Битољ 13. април 1889.

ша. Иначе, разбојништва и насиља од стране Арбанаса над Србима и другим православним хришћанима, али и над муслиманима, била су редовна појава и наредних година. Нарочито су страдале кичевска и поречка нахија. У извештају од 18. априла 1893. Боди пише «да цео народ у кичевској и поречкој нахији јако од разбојника страда и страхује, и ако се брзо том злу не стане на пут, народ у тим местима биће принуђен да се расељава». Двадесеточлану разбојничку групу у охридском крају, састављену од Дебранаца, предводио је Осман Кица из Велешта. Власт је успела да га убије почетком јула 1893. а његова одсечена глава донета је у Битољ и изложена пред хуџуматом. Услед арбанашких зулума село Круши у поречкој нахији раселило се, а на удару су била и остала села ове нахије. Охридски кајмакам успео је крајем 1893. да ликвидира разбојничку чету Зејнел Топала Дебранца, а одсечене главе петорице убијених такође су изложене у Битољу.⁵ Била је то слика типична за претходне векове.

Свечано отварање конзулата обављено је 12 (25). априла 1889. године на Марков дан (Дан Краљевића Марка) уз присуство свих страних конзула и великог броја битољских грађана.⁶ Приликом изношења заставе српска музика је поред уобичајеног марша и Краљеве химне свирала и Турски царски марш. Честитања су примана цео дан у конзулату, пише Боди, а „послуживано је по нашем обичају“. Битољ је био прави конзулски град, са наглашеним космополитским духом – била су то његова златна конзулска времена. Центар окупљања дипломатског кора («отменог друштва» - пише Боди) био је дом руског вицеконзула Скрјабина који је у Битољу боравио од 1882. године (крајем 1889. измештен је у Јањину). У Скрјабиновој кући говорило се на свим језицима. Битољски валија Ахмет Ејуб-паша радо је и често долазио код Скрјабина, играјући шах са енглеским, грчким, руским и српским конзулима. Пре доласка у Битољ Ејуб-паша је био јањински валија, да би крајем септембра 1889. отпутовао у Скопље на дужност косовског валије.⁷

II

Битољски вилајет је заузимао пространу територију (27.300 км²) Европске Турске и административно је био подељен на пет санџака: битољски, серфеџијски, дебарски, корчански и елбасански.⁸ Битољски сан-

⁵ Исто, ф. II, дос. VI, пов. 318. Извештај Д. Бодија, Битољ, 18. април 1893.

⁶ АС, ПО, ф. II, дос. VII, пов. 369, Боди - Грујићу, 26. април 1889.

⁷ Исто, ф. II, дос. VIII, пов. 1276. Извештај Бодија, Битољ, 25. септембра 1889.

⁸ Др Јован Хаџи – Васиљевић, *Град Битољ*, Београд 1911, 42.

цак делио се на казе: битолска, преспанска, охридска, кичевска и леринска, а казе на нахије. Укупан број становника који је живео на територији вилајета теже се могао утврдити, с обзиром на непоузданост турских статистичких података. Боди је сматрао да на овој територији живи 700-800 000 становника, од ког броја 200-250 000 отпада на Турке, 10 000 Јевреја, а остало су били хришћани.⁹

Као политички, административни и војнички центар вилајета, Битољ је био најважнији град у целој унутрашњости Европске Турске. У самом Битољу, према Бодију, живело је до 50 000 становника – Турака око 20 000, хришћана око 25 000, Јевреја 5 000. Сви важнији трговачки путеви, који су се гранали у западној половини Балканског полуострва стицали су се у Битољ. Овде се одвијао велики трговачки промет. Сва роба за градове битолског вилајета, било да је ишла из Европе, или са Медитерана, преко Солуна, долазила је у Битољ као главни економски центар. Битољски трговци пословали су непосредно са фабрикама и трговачким кућама Европе. На битолском пазару могла се купити француска и кинеска свила, персијски ћилими, француски штофови и друга скупочена роба.¹⁰ У чувеној битолској чаршији били су заступљени сви познати занати у Турској.

Осим словенског живља, које је било најбројније, у Битољу су живели и Турци, Грци, Арбанаси, Цинцари („Власи“), Јевреји и Цигани, са по неколико породица Јермена, Персијанаца, Италијана, Француза и Немаца. Становништво је живело углавном измешано по махалама осим Јевреја и Цигана који су живели засебно у Јеврејској и Бајир (Јени) махали. Уз сву верску и националну шароликост, на територији битолског вилајета као великог дела Европске Турске укрштали су се не само инетерси великих сила него и околних балканских држава које су све више заоштравале међусобну борбу за јачање политичког и културног утицаја у појединим деловима Османског Царства. Слаба државна организација, финансијско расуло, самовоља и корумпираност власти, уз сталне побуне и унутрашње нереде, онемогућавали су Турску да стане на пут пропаганди и националном раду балканских држава на њеној територији. Уместо тога, турске власти су покушавале да се користе њиховом старом тактиком: ишле су на руку час једнима, час другима да би користећи њихове међусобне сукобе продужили животни век већ очигледно трошне царевине.

Обухватајући добрим делом централни део Македоније територија битолског вилајета била је веома значајна за све балканске државе, у првом реду за Србију, Бугарску и Грчку. И зато је на територији овог вилаје-

---

⁹ АС, ПО, ф. II, дос. VII, пов. 378, Боди-Грујићу 30. април 1889.

¹⁰ J. Хаџи - Василевић, нав. дело, 23-24.

та најјасније испољен оштар сукоб њихових интереса, подгреван и подстицан од стране великих сила, нарочито од стране Аустро-Угарске чији је главни циљ био да у Македонији створи све услове да Солун постане «други Трст» на Егејском мору. Стога је конзулат Србије већ на почетку свога рада суочен са врло јаком конкуренцијом. У Битољу су већ деловали конзулати готово свих европских великих сила и околних балканских држава. Нарочито су велику препреку за рад српског конзулата представљале бугарска, грчка и румунска национална пропаганда, са слабијом или јачом мрежом националних установа, али и пропаганда католичке и протестантске (англоамеричке) мисије.

Бугарска пропаганда у Македонији била је врло офанзивна. Расцеп у православној цркви у Турској, у крилу Цариградске патријаршије, мотивисан политичким и националним разлозима, нарочито изражен током 60-тих година 19. века довео је као што је већ наведено до оснивања бугарског Егзархата 1870. године. Руска дипломатија у Цариграду, на првом месту генерал Игнатијев, подржавала је бугарске тежње, док је Порта изашла у сусрет бугарским захтевима видећи у сваком расцепу међу православним хришћанима добитак за турске интересе. Цариградска патријаршија прогласила је нову цркву шизматичком, насталу супротно црквеним канонима. Већ од раније су постојали захтеви словенског живља у Европској Турској за службом на словенском језику, што је наилазило на тврд став Патријаршије. Користећи се незадовољством словенског становништва Патријаршијом, која је, иако званично васељенска у пракси предност давала Грцима и грчким националним интересима, Егзархија је успела да привуче себи велики део словенског живља чак и изван бугарских етничких граница, у Македонији и до 70% словенског света.¹¹ На руку јој је ишао недостатак српске Пећке патријаршије, укинута 1766. године, што се током 19. века показало као највећи проблем целокупног српског народа у Турској.

Политичка формула Сан-Стефанског уговора, дела руске дипломатије, од 3. марта 1878. године, постала је идеал бугарским владајућим круговима кога ће се они убудуће доследно држати, издвајајући огромна финансијска средства за снажење пропагандног апарата у Турској. Већ 1880. године они покушавају да отворе своју школу у Призрену, а планирали су и у Сјеници.¹² Активирање српског националног рада у Турској, пре свега у Македонији озбиљно је забринуло бугарску пропаганду. Отварање српских конзулата 1887. и 1889. године, пуштање у саобраћај пруге Београд –

¹¹ Стојан Новаковић, *Балканска титања*, Београд 1906, 118.

¹² В. Чубриловић и В. Ћоровић, *Србија од 1858 до 1903*, Београд, 151.

Солун 1888. године, трговачки уговор са Турском – отворили су могућност већег присуства Србије у Старој Србији и Македонији. Грци су предњачили у погледу просветних и културних установа у битољском вилајету (гимназија, богословија, полугимназија, народне и основне школе, засебне женске школе) али су и Бугари успели да оснују завидан број просветних и културних завода. Две године пре оснивања српског конзулата у Битољу Бугари су имали мушке гимназије са 781 ђаком и 49 наставника у Водену, Велесу, Штипу, Скопљу, Прилепу, Битољу, Ресну, Дебру, Кичеву, Охриду и Кривој Паланци. Поред ових имали су и пет женских средњих школа – у Скопљу, Кукушу, Водену, Прилепу и Битољу са 97 ученица и 10 наставница.

О почетку рада српског конзулата у Битољу, који је Бугарима „задао јаку трему“, како пише српски конзул, обавештен је бугарски егзарх, с молбом да учини све да се српско име и српске школе сузбију у овим пределима.¹³ У извештају од 30. априла 1889. Боди описује стање у битољском вилајету. У Битољу, пише он, Бугари имају полугимназију са 120 ученика и полугимназије у Прилепу, Охриду, Костуру, Флорини, Елбасану, Крушеву, Дебру и Кичеву.¹⁴ Грци имају пуну гимназију са седам разреда (до 300 ђака) и полугимназије у Крушеву, Корици, Серфеци, Костуру, Клисуре, Кожанима, Шатишту, Лепишту, Населици, Цутули, Рупшишту, Флорини и Елбасану. И Румуни су имали у Битољу гимназију са седам разреда (до 70 ђака) и полугимназије у Крушеву и Клисуре. Румунски конзулат отворен је 16. августа 1892. године. Према мишљењу Бодија Бугари хоће «све Словене к себи», а македонско наречје сматрају за бугарско. Они, каже Боди, немају јаког ослонца а успевали су до сада јер тамо није било српских установа и Македонци су им се придруживали по нужди да се отресе грчке пропаганде, грчке школе и грчке цркве. С друге стране, Грци хоће да присвоје себи и цинцарски елеменат, пише Боди, кога у битољском вилајету има око 100 000. Румуни се гложе са Грцима и хоће Цинцаре да узму себи називајући их „Власима“, тражећи од Патријаршије за њих цркву и школе на румунском («влашком») језику. Вођа румунске пропаганде у Битољу био је Апостол Маргарит који је био у жестоком сукобу с Грцима. Убрзо је убијен у Солуну. И Боди, а нарочито вице-конзул Петар Манојловић (који је иначе био официр, капетан, са задатком да извештава о војним стварима) Цинцаре називају често «Власима». Манојловић је тврдио да се Власи у Битољу деле на «маргаритовце» (повезане са Румунима) и «филхелене» (који иду заједно са Грцима). Римокатоличка лазаристичка мисија у Битољу, уско повезана са аустроугарским конзула-

¹³ АС, ПО, ф. II, дос. VII, пов. 367, Извештај Бодија од 26. априла 1889.

¹⁴ АС, ПО, ф. II, дос. VII, пов. 378, Извештај од 30. априла 1889.

том, имала је блиске везе са влашком групацијом коју је предводио Апостол Маргарит и са православном влашком гимназијом.¹⁵ Средином 1891. Цинцари су од Порте добили неке повластице по питању школа и народног језика у цркви. Посланик у Цариграду Стојан Новаковић упозорио је средином 1891. Јована Ђају, министра унутрашњих дела и заступника министра иностраних дела, да конзул Боди «сувише пушта мах Цинцарима», да се «много карта, касно устаје и често га је тешко видети».¹⁶

Српски конзул је на крају предложио влади у Београду да се поради код Патријаршије да дозволи увођење словенског језика у цркве што би водило слабењу бугарске пропаганде. Без школе и без цркава се не може ништа учинити, био је један од закључака српског конзула. У српски конзулат, пише он, долазе људи који захтевају српске школе и српске цркве.¹⁷ Занимљив је један детаљ из овог извештаја – у битољској јеврејској синагоги одржана је служба у част српског краља у знак захвалности што Јевреји уживају сва права у Србији.

III

Македонско питање било је првостепенно спољнополитичко питање за Србију, Грчку и Бугарску, у мањој мери за Румунију. Стамбуловљева туркофилска политика била је од велике користи бугарској пропаганди у Македонији. У лето 1890. године Егзархија је успела да од Порте добије одобрење за повратак својих владика у Скопље и Охрид.¹⁸ Међутим, врло јаку подршку бугарским интересима на Балкану од краја осамдесетих година пружала је аустругарска дипломатија. Током 1890. године Бугарска је заузела прво место у стратегијским и оперативним плановима Беча на Балкану.¹⁹ Главни смисао те политике крио се у упорним настојањима да се потисне руски утицај и са источног дела Балкана. Већ тада се рачунало на Бугарску као војног савезника у евентуалном сукобу са Србијом. Крајем јуна 1890. године аустругарски посланик Каличе је у разговору са великим везиром подржао бугарски захтев за повратак егзархијских владика у

¹⁵ Исто, ф. III, дос. XIII, пов. 1388, Извештај Петра Манојловића, Битољ, 18. октобар 1889.

¹⁶ Исто, ф. III, дос. VII, пов. 801, С. Новаковић – Ј. Ђаји, Цариград, 30. јуни 1891.

¹⁷ Исто.

¹⁸ Љубиша Доклестић, *Српско-македонски односи во XIX-от век до 1879. година*, Скопје 1973, 249.

¹⁹ Милчо Лалков, *България в балканската политика на Австро-Унгарија 1878-1903*, Софија 1993, 379.

Македонију. То је изричито захтевала комисија за спољну политику мађарске делегације, а са тим су били сагласни и Лондон и Рим.²⁰ Такав став делио је и цар Фрања Јосиф чије је залагање у корист бугарског владичанског питања произвело јак утисак у Цариграду. Крајем јула 1890. турска влада је попустила пред овим притисцима и сагласила се са повратком бугарских владика у Охрид и Скопље. Аустроугарски конзул у Битољу Погочер је већ крајем августа 1890. известио Калнокија да је «извојевани успех» важан за политичке односе у овом региону, пре свега ради затварања «врата српске пропаганде», али и као ударац против руског «непријатељства према самосталном развоју бугарске нације».²¹ Погочер је предузимао и конкретне кораке против српске и грчке пропаганде, у тој мери да је аустроугарски генерални конзул у Атини Косиек упозорио да би такав рад могао да нашкоди аустро-грчким односима.

Бугарски владика Синесије заплашен почетним резултатима српске пропаганде, организовао је убиство попа Стојана Крстића, из Подгорца, у пролеће 1891. године. У духу Стамбуловљеве софијске политике, понашала се и бугарска пропаганда у Македонији, настојећи да прикаже себе као лојалне грађане царевине, поштоваоце реда и законитости, а Србе као револуционаре који само могу донети немир Турској. Бугари су се обилато служили митом код турских чиновника, посебно валије. Јуна 1891. године секретар Егзархије Шопов предузео је путовање по Македонији – од Солуна, преко Битоља, Кичева, поречког краја, Дебра, Струге, Охрида и Ресена. Извештавајући о тој мисији Шопова (псеудоним „Офејков“) Боди пише: „Он је понео писмене молбе да растура по народу на потписивање, у којој тобож народ изјављује да жели бугарске школе: да признаје као главу цркве Егзархију и да о српству ни помена нема у њиховим крајевима...“²²

Влада Стоилова која је од 1894. године заменила Стамбулова, напустила је политику добрих односа са Турском и повела акцију убацивања оружаних чета у Македонију (посебно у јуну и јулу 1895).²³ Српска дипломатија је осудила бугарске акције у Македонији истичући свој лојални став према Турској. На инсистирање Русије у току 1896. године долази до српско-бугарског зближавања, на нивоу званичних политичких односа, но то уопште није утицало на непријатељске односе двеју пропаганди у вилајетима Турске.

---

²⁰ Исто, 386.

²¹ Исто, 390.

²² АС, Просветно-политичко одељење (даље: ППО), 1891. година, ред 17, Извештај од 29. јуна 1891. године.

²³ Љ. Доклестић, нав. дело, 250.

У периоду после Берлинског конгреса и грчка пропаганда је постала знатно активнија и организованија. Године 1889. у Битољу је као што је већ речено постојала пуна грчка гимназија, чији је статус средње школе био признат и од стране Атинског универзитета. Окупљала је до 300 ученика.²⁴ У већ наведеним местима битољског вилајета постојало је још 13 грчких полугимназија.²⁵ Грчка пропаганда располагала је са крупним новчаним средствима. Један од извора финансирања био је Атински комитет за помоћ грчке просвете.²⁶ Богати Грци расути широм света били су дарезљиви када је била у питању помоћ грчкој националној пропаганди. Такав је био на пример Јаонис Димитриу, који је живео у Александрији. Од свог великог богатства које је износило 7.600.000 египатских гроша, одвајао је новац да се изгради болница *Евангелизмос*, а 1896. године тестаментом је завештао да се од камате новца из Народне банке Грчке, издржава болница са старачким домом. Део новца је оставио цркви Св. Димитрија, а део манастиру у селима Буково, Крстофори и Барешани.²⁷

IV

Један од путева деловања српске пропаганде у Македонији био је њен рад на културно-просветном плану. С обзиром да је школско питање било тесно везано са црквеним, односно било је у надлежности црквено-школских општина, српска пропаганда се налазила у далеко незавиднијем положају у односу на бугарску и грчку, самим тим што није имала своју самосталну цркву у Турској. Бугари су имали Егзархију, а Грци Цариградску патријаршију. За српску дипломатију постојала су два пута којима се могло ићи у настојању да се отворе српске школе у Македонији. Један је био – отварање српских школа користећи се привилегијама и заштитом Цариградске патријаршије, а други – са дозволом и уз одобрење турских власти.²⁸ Став турских власти био је да у битољском вилајету нема Срба и да према томе није могуће издати дозволе за српске школе. Остајао је дакле пут сарадње са Патријаршијом, постављање учитеља и отварање школа под њеном заштитом. У већ поменутих преговорима које је крајем осамдесетих година у Цариграду водио Стојан Новаковић, представници

²⁴ Крсте Битоски, *Дејноста на пелагониската митрополија (1878-1912)*, Скопје 1968, 88.

²⁵ АС, ПО, ф. II, дос. VII, пов. 378. Извештај од 30. априла 1889.

²⁶ К. Битоски, нав. дело, 91.

²⁷ К. Битоски, нав. дело, 89.

²⁸ Љ. Доклестић, нав. дело, 397.

Патријаршије показивали су се расположеним да помажу српску пропаганду. Међутим, на терену, у Турској, рад српског конзулата од самог почетка налазио је на отпор и тешкоће, у тој мери да су услови за сардњу са патријаршијским представницима били минимални. Уколико су се неки од црквених великодостојника и показивали тренутно расположеним да праве извесне уступке српској пропаганди, као што је био случај са пелагонијским митрополитом Неофитом (доцнијим патријархом) убрзо би били укорени од стане грчког конзула и осталих представника пропагандног апарата. У ствари, главни креатор културно-просветне политике Цариградске патријаршије била је влада у Атини. Пружање помоћи српској пропаганди у Македонији она је условљавала претходним споразумом са српском владом о разграничењу интересних сфера у Македонији.²⁹ И Стојан Новаковић, који је први започео званичне преговоре у Цариграду са грчким послаником Маврокордатом у писму министру Михаилу Ђорђевићу био је мишљења „да се грчким владикама тешко можемо служити пре него што с владом у Атини не постигнемо какав-такав споразум о грчкој и српској сфери интереса у Македонији“.³⁰

Отварање српског конзулата у битолском вилајету знатно је утицало на покрет македонског живља и прелазак из Егзархије у Патријаршију, што је јако узнемирило бугарску пропаганду. Бугарска политика је настојала да појача неповерење турских власти према српској пропаганди, тако да се име Србин, пише Боди, „овде представља као неко страшило, као неки баук за турску царевину, управо, нешто револуционарно...“³¹ То је захтевало велику опрезност у пропагандном раду, да се људи не би компромитовали код турских власти.

Већ почетком 1891. године села Врбјани и Тополчани, која су до тада признавала Егзархију пријавила су се митрополиту са жељом да желе да признају Патријаршију. Покрет је био јак у кичевском и поречком крају. Драгоцене податке о невероватном шаренилу цркава, школа, политичких оријентација, трговине уверењима и политичким странама оставио је Бранислав Нушић, једно време вицеконзул у битолском конзулату. Изгледало је то приближно овако: «У селу Ракити чисто словенском духовна управа стајала је овако: црква је грчка, школа егзархијска, два свештеника су «србомани»... У кући свештеника- поп Ванђела – српске књиге скриве-

---

²⁹ Климент Цамбазовски, *Културно-општествение врски на Македонците со Србија во текот на XIX век*, Скопје 1960, 219.

³⁰ АС, ППО, 1891, ред 17, Извештај С. Новаковића - Мих. Кр. Ђорђевићу од 7. септембра 1891.

³¹ АС, ППО, 1891, ред 17, Извештај Бодија из Битоља, од 2. јануара 1891.

не у подруму, софијске новине на столу, један син питомац српски у Београду, други егзархијски учитељ у Скопљу, трећи бивши питомац аустријске католичке мисије, а два детета посећују егзархијску основну школу. Поп-Ванђел држи у својој кући и хан...»³² Стојан Новаковић је на једном месту, имајући у виду управо овакав политички менталитет, писао о «јужној балканској школи».

Настојањем конзулата остварена је сарадња са велешким митрополитом, који је попа Трајка Милошевића поставио за намесника за кичевски крај са задатком да штити становништво од бугарске пропаганде.³³ Боди је предлагао да се митрополиту одреди награда у износу од 100 наполеона. Преспански митрополит Антим (чија је столица била у Охриду) такође је био расположен да помаже српску пропаганду. Већ од самог доласка у Охрид (у пролеће 1892.) поново је потврдио дипломе свим српским учитељима у охридском крају и наредио да се слободно отворе све затворене школе (у Боровцу, Лабуништу и Подгорцу) као и да се обавести о свим евентуалним сметањама.³⁴ Ускоро је председник владе Никола Пашић решио (марта) да се митрополиту Антиму за 1892. годину изда 3 000 динара из „кредита на достојније заступање државних интереса“, а нешто доцније (августа) и да му се купи свечано одело за чинодејствовање (из Русије).³⁵ После доласка митрополита Антима и поновог постављања српских учитеља, око стотину кућа у охридском округу одвојило се од Егзархије, и како пише Боди „прешло под Патријаршију односно нашу страну“.³⁶

Први покушај отварања српске школе у битољском вилајету пада јуна 1889. године када у Битољ долазе Марија и Атанасије Јунгић, родом из Бања Луке, послати од Друштва Св. Саве. Јунгић је поднео више молби за отварање приватне школе. Међутим, турске власти то нису одобриле. Још у априлу 1889. године велики везир је издао тајну наредбу валијама у Македонији да не дозвољавају рад српских школа у Македонији.³⁷ Крајем 1891. године Јунгић је био протеран из Битоља од стране турских власти и отпутовао је за Београд.

³² Јован М. Јовановић, *Нушић као конзул*, СКГ Н.С., септембар-децембар 1937, 262; Бранислав Ђ. Нушић, *Крај обала Охридског језера*, Белешке из 1892. год., Београд 1894.

³³ АС, ППО, 1891, ред 17, Извештај Бодија -Ђорђевићу од 18. фебруара 1891.

³⁴ Исто, 1892, ред 18, Извештај Бодија – Пашићу од 31. марта 1892.

³⁵ Исто.

³⁶ АС, ППО, 1892, ред 18, Извештај Бодија од 26. априла 1892.

³⁷ Љ. Доклестић, нав. дело, 339.

Почетком деведесетих година XIX века српска пропаганда је увиђала да не може очекивати пуну подршку од патријаршијских епископа, и пут извесног осамостаљивања био је оснивање црквено-школских општина. Стојан Новаковић је још 1888. године предлагао министарству просвете да се почне са оснивањем општина у Македонији. У почетку 1890. године Новаковић је опет тврдио да ће оснивање „српских православних општина“ представљати извесну надокнаду за недостатак српске црквене организације у Македонији. Прва српска црквена општина у битољском вилајету оснива се почетком 1890. године у Битољу. Њен оснивач био је Атанасије Јунгић, а званичан назив *Српско-македонска црквено-школска општина*. Њен први председник био је Никола Кики, али Боди није био задовољан саставом општине, тврдећи да њени чланови од страха од турских власти не смеју јавно да наступају. Формирао је нову управу са председником попом Јанакијем Калуђеровићем. Крајем исте године (1890) формира се *Поречка црквено-православна општина* са седиштем у Поречком манастиру, која је обухватала 36 села поречког краја. У току 1891. године оснивају се српске црквено-школске општине у Прилепу и Кичеву, а у току 1892. у Охриду, Галичнику, Крушеву и Дебру. Црквено-школске општине су имале своју управу, и то: поречка и кичевска (по 12 чланова), дебарска (9 чланова), прилепска (7 чланова). Чланови управе прилепске, кичевске и поречке општине добијале су од почетка редовну годишњу помоћ, а у осталим општинама само њихови председници.

Српске црквено-школске општине нису биле признате ни од Патријаршије, нити од турских власти, те су и једни и други настојали да онемогуће њихов рад. Неки од свештеника ових општина нису могли да врше службе у цркви јер нису били признати од Патријаршије за црквена лица. Такав је био случај са председником битољске општине Јанакијем Калуђеровићем. Пошто је био посвећен за свештеника од стране Егзархије, Патријаршија га није признавала и морао је да буде поново рукоположен. Он није пристао да буде рукоположен од стране грчког митрополита, и пошто није могао да ради као свештеник, 1893. године престао је да прима месечну награду од српског конзулата, а за председника општине изабран је Михаило Хаџи Поповић. С друге стране, највећи број чланова ових општина налазио се на списку за новчану помоћ, што је навело министарство иностраних дела да 1894. године укине новчане награде члановима општина, осим онима који су постали учитељи, свештеници или агенти. Од тада па до 1897. године активност ових општина је била знатно умањена, осим прилепске и битољске општине чији су председници и још неки чланови и даље били плаћени. Општине су у знатној мери допринеле припремању терена за отварање српских школа.

Српске књижаре у битолском вилајету имале су важну улогу у јачању српске просветно културне мисије. За растурање српских књига на терену Македоније, од великог је значаја била идеја Стојана Новаковића да се књиге које ће се растурати у Македонији штампају у Цариграду, где се вршила и цензура књига. Новаковић је дао тај предлог после добијеног одобрења од турске цензуре да се може штампати *Македонски календар*, крајем 1888. године. У лето 1889. године већ се приступило штампању већег броја српских уџбеника.³⁸ *Македонски буквар* је био веома добро прихваћен у Македонији, а у битолском вилајету је био толико тражен да су упућене нове пошиљке из Цариграда. У пролеће 1891. године штампано је друго допуњено издање од 10.000 примерака. У лето 1890. године изашло је у Цариграду 6 000 примерака *Македонске читанке* са текстовима на македонском и српском језику. Укупно је у Цариграду од 1889. до 1897. године штампано 17 различитих уџбеника за основне школе, од којих су четири имале по два издања.³⁹

---

³⁸ Љ. Доклестић, нав. дело 349-350. У мају 1889. године изашло је 7000 примерака „Македонског буквара“

³⁹ Исто, 356. (Буквар за основне српске народне школе у отоманској царевини, Мала српска граматика за народне школе, Мали катехизис, Читанка за 3. разред основне школе, Рачуница за српске основне школе и др.)

Slavenko TERZIĆ

CONSULATE OF KINGDOM OF SERBIA IN BITOLA (1889-1897)

Summary

This paper discusses activities of the General Consulate of Kingdom of Serbia in Bitola since its establishment until the Greek-Turkish War in 1897. The article resumes all activities of the Serbian Consulate on the territory of *vilayet* (region) of Bitola concerning political, educational, cultural and church work in the frame of strategy of strengthening of Serbian national work in this part of Macedonia. Activities of the Consulate in Bitola had been part of wider and more organized action taken by Serbia in order to strengthen national work in Old Serbia and Macedonia. This action started with establishment of the Saint Sava Society (1886) and Serbian consulates in Skopje and Thessaloniki (1887) and later in Pristine and Bitola (1889). The main creator of Serbian national and cultural strategy toward Old Serbia and Macedonia was famous historian Stojan Novaković, Serbian representative in Constantinople (1886-1891) at the time. First consul was Dimitrije Bodi and vice-consul Petar Manojlović.

This paper treats the most important information taken from their field reports regarding the conditions in Bitola and its region, as well as activities of Bulgarian, Greek and Romanian propaganda, as well as regarding intentions of the Serbian diplomacy to establish Serbian parishes, schools and to open Serbian libraries in the *vilayet* of Bitola. Because of lack of Serbian church organization in Turkey (after the abolishment of the Patriarchy of Peć in 1766), the main help in this line of work had been expected from the Patriarchy of Constantinople, but this institution was not ready to make any concessions without previous agreement of the governments in Belgrade and Athens regarding the limits of the spheres of interest in Macedonia. Serbian national work in the field had faced better organized work of the rival Balkan states, as well as the resistance of the big powers, mainly Austro-Hungarian and British diplomacy. Nevertheless, the first years of work of the Consulate had created the conditions for further liver and more successful Serbian educational, cultural and church activities among Serbian and generally Macedonian Slav population.